

ΚΑΙ ΠΑΛΙΝ ΠΕΡΙ ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΥ

Εἰς τὸ «Ἄστν» τῆς 16 Μαρτίου τ. ἔ. ὁ Κος Δ... ἀναφερόμενος εἰς τὴν περί Θεοτοκοπούλου διατριβὴν μου¹, γράφει τὰ ἑξῆς :

«Ὁ φίλος ἡμῶν κ. Δημ. Καμπούρογλου γράφει πρὸς ἡμᾶς ὅτι ἄπορον εἶναι πῶς διέφυγε τὴν ἐπιμελῆ ἔρευναν τοῦ συγγραφέως ἢ ὑπαρχῆς τῆς εἰκόνας τῆς θυγατρὸς τοῦ Θεοτοκοπούλου (*Musée Espagnol de Paris N° 295*) γραφεῖσθε παρα τοῦ ἰδίου πατρὸς τῆς, οὐτινος ἢ εἰκὼν κατέχει ἐν τῷ αὐτῷ μουσεῖῳ τὸν ἀμέσως ἐπόμενον ἀριθμὸν 260. Ὁ αὐτὸς πολυμαθὴς φίλος ἀνακοινώνει εἰς ἡμᾶς ὅτι ἡ εἰκὼν αὕτη εὑρίσκεται λιθογραφημένη εἰς τὸ ἔργον τοῦ Buchon *Atlas des Nouvelles Recherches historiques* ».

Ἡ παρατήρησις ὀρθοτάτη. Ὁ 18ος πίναξ τοῦ Ἄτλαντος τοῦ Buchon περιέχει πράγματι τὴν «Εἰκόνα τῆς θυγατρὸς τοῦ Θεοτοκοπούλου», κατ'ὴν δὲ αὐτῆς μνημονεύεται τὸ *Musée Espagnol de Paris*, ἀρ. 259. Εὐγνωμονῶ πρὸς τὸν Κον Καμπούρογλου διότι μοῦ παρέχει οὕτω τὴν εὐκαιρίαν ν' ἀναγνωρίσω ὅτι ἀδίκως ἐμέμφθη τὸν Μουστοξείδην, λέγοντα εἰς τὸν Ἑλληνομῆμονα (σελ. 274) ὅτι «βλέπει τις ἐν τῷ μουσεῖῳ Louvre ζωγραφίας τοῦ ἡμετέρου Θεοσκοπῶντος». (γράφει Θεοτοκοπούλου). Ἡμαρτον περιοριθεὶς νὰ βεβαιωθῶ ὅτι μία μόνη εἰκὼν τοῦ Θεοτοκοπούλου ὑπάρχει εἰς τὸ Λούβρον ἤδη, ἀλλὰ μὴ ζητήσας συγχρόνως νὰ ἐξακριβώσω ἐν ὑπῆρχον εἰς τὸ μουσεῖον τοῦτο εἰκόνας του κατὰ τὸ 1843, ὅτε ἐδημοσιεύθη ὁ Ἑλληνομῆμων. Ἡ παραπομπὴ τοῦ Κου Καμπούρογλου εἰς τὸν Ἄτλαντα τοῦ Buchon ἐχρησίμωσε πρὸς διόρθωσιν τοῦ λάθους μου.

Δὲν ἐπιταί ὁμως, ὡς ἠδύνατό τις νὰ υποθέσῃ ἐκ τῶν γραφέντων εἰς τὸ «Ἄστν», ὅτι «διέφυγε τὴν ἔρευνάν μου» ἢ ὑπαρχῆς Μουσεῖου Ἰσπανικοῦ εἰς τὰ Παρίσια. Τοιοῦτο μουσεῖον εἰς μάτην ἤθελον ἀναζητήσῃ σήμερον οἱ τυχὸν ἀναγνώσαντες τὴν παράγραφον ἐκείνην εἰς τὸ «Ἄστν». Ἀλλ' ὁμως μέχρι τοῦ 1850 ὑπῆρχεν εἰς τὸ Λούβρον συλλογὴ Ἰσπανικῶν εἰκόνων, ἀποτελοῦσα τὸ λεγόμενον *Musée Espagnol*. Ἡ συλλογὴ αὕτη δὲν ἀνῆκεν εἰς τὸ στέμμα ἢ τὸ κράτος. Ἠγοράσθη διὰ χρημάτων τῆς ἰδιαιτέρας περιουσίας τοῦ βασιλέως Λουδοβίκου Φιλίππου, μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1835 καὶ 1837. Μετὰ τὴν

ἐκθρόνισιν τοῦ βασιλέως τούτου, κατὰ τὸ 1848, καὶ τὸν θάνατον του, ἐπισυμβάντα κατὰ τὴν 26 Αὐγούστου 1850, οἱ κληρονόμοι του ἀπῆλθον καὶ ἔλαβον (τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1850) τὴν συλλογὴν ὁλόκληρον, τὴν μετέφερον δὲ εἰς Λονδίνον, ὅπου μετὰ τρία ἔτη ἐπωλήθη εἰς δημοπρασίαν, διασπαρεῖσα μεταξὺ διαφόρων ἀγοραστῶν. Καθ' ἃς πληροφορίας ἠδυνήθη νὰ συλλέξω¹, ὁ βασιλεὺς μετεχειρίσθη πρὸς ἀγορὰν τῶν εἰκόνων τὸν γνωστὸν βάρων *Taylor* καὶ τὸν Κον *Dauzats* ἐπιμελητὴν τοῦ Λούβρου, ἐδαπάνησε δὲ πρὸς συγκρότησιν τῆς συλλογῆς τὸ ποσὸν 1,260,000 φράγκων. Τὸ προϊόν τῆς δημοπρασίας, γενομένης εἰς Λονδίνον κατὰ Μάϊον τοῦ 1853, ἀνῆλθεν εἰς L 27,635.17.6 ἤτοι φράγκα 690.892².

Ἡ οὕτω πωληθεῖσα συλλογὴ περιελάμβανε 505 εἰκόνας, ἐνῶ εἰς τὸν ἐντυπον κατάλογον (*Notice des tableaux de la Galerie Espagnole exposés dans le Musée Royal, Paris 1838*) περιέχονται ἀριθμοὶ 442 μόνον. Ἔργα ἐκλεκτὰ τῶν ὀνομαστοτέρων Ἰσπανῶν ζωγράφων ἀπετέλουσαν τὴν πολυτίμητον ταύτην πινακοθήκην, περιλαμβάνουσαν μεταξὺ ἄλλων 19 εἰκόνας τοῦ *Velasquez*, 25 τοῦ *Ribera*, 38 τοῦ *Murillo*, 81 τοῦ *Zurbaran* καὶ 8 τοῦ *Goya*. Περιελαμβάνοντο δὲ καὶ αἱ ἑξῆς ὀκτώ εἰκόνας τοῦ Θεοτοκοπούλου, ὑπὸ τοὺς ἀριθμοὺς 253—260 :

Ἡ προσκύνησις τῶν ποιμένων.

Ὁ Χριστὸς, μετὰ τῆς προσωπογραφίας τῶν δύο δωρητῶν τῆς εἰκόνας.

Ὁ θάνατος τοῦ Ἁγίου Φραγκίσκου.

Ἡ δευτέρα παρουσία.

Ὁ γλύπτης Πομπήϊος Λεόνης ἐργαζόμενος τὴν προτομὴν τοῦ βασιλέως Φιλίππου Β'.

Εἰκὼν ἄρχοντος.

Εἰκὼν τῆς θυγατρὸς τοῦ Θεοτοκοπούλου.

Εἰκὼν τοῦ ζωγράφου αὐτοῦ.

Εἰς τὸν χειρόγραφον κατάλογον, τὸν σωζόμενον εἰς τὰ Ἀρχεῖα τοῦ Λούβρου, καταγράφεται καὶ ἐνάτη εἰκὼν, παριστώσα «ἕνα Εὐαγγελιστὴν».

Ἡ ἰδίως ἐνδιαφέρουσα ἡμᾶς εἰκὼν «τῆς θυγατρὸς τοῦ Θεοτοκοπούλου», καθὼς καὶ τέσσαρες ἢ πέντε ἄλλαι εἰκόνας του, ἠγοράσθησαν εἰς τὴν δημοπρασίαν τοῦ 1853 ὑπὸ τοῦ Κου *William Stirling*, εὑρίσκονται δὲ καὶ σήμερον ἐτι εἰς τὴν πινακοθήκην τοῦ υἱοῦ του *Sir John Stirling Maxwell*, εἰς *Keir* τῆς Σκωτίας. Ὁ πρῶτος κάτοχος τῆς πλουσίας ταύτης πινακοθήκης ἐδημοσίευσεν τρίτομον σύγγραμμα περὶ τῆς Ἰσπανικῆς τέχνης³. Εἰς τὴν ἀνατύπωσιν αὐτοῦ, περιλαμβανομένην εἰς

¹ Ἰδίως ἐκ χειρογράφου σημειώσεως εἰς τὸ ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τοῦ Λούβρου εὑρισκόμενον ἀντίτυπον τοῦ καταλόγου.

² Κατὰ τὸν *Paul Lefort, Histoire de Peintres*, ἡ εἰκὼν τῆς θυγατρὸς τοῦ *Greco* ἐπωλήθη ἀντὶ L 133, ἤτοι 2325 φράγκων.

³ *Annals of the Artists of Spain, London 1848*. Ὡς παράρτημα τοῦ βιβλίου τούτου ἐδημοσιεύθη λεύκωμα, ἄλλ' εἰς μόνον 25 ἀντίτυπα, περιέχον καὶ τῆς ἐν λόγῳ εἰκόνας τὴν φωτογραφίαν.

¹ Ἴδε «Ἑστίας» ἀρ. 10 τῆς 13 Μαρτίου 1894.

τὰ μετὰ θάνατον ἐκδοθέντα Ἐπαντά του¹, περιέχεται καὶ χαλκογραφία τῆς εἰκόνας «τῆς κόρης τοῦ Greco». Τὴν εἰκόνα ταύτην ὁ Stirling θεωρεῖ ὡς τὴν καλλίστην τῆς ὅλης συλλογῆς τοῦ Λουδοβίκου Φιλίππου, ἢ ὅποια εὐρίσκειτο εἰσέτι εἰς τὸ Λουβρον ὅτε συνέγραψε τὸ βιβλίον του. Ἴδου πῶς τὴν περιγράφει ἄλλος τεχνολόγος Γάλλος²: «Ὡραία κεφαλή. Μελανόθριξ μὲ δέρμα λευκόν, ὀφθαλμοὶ μαῦροι μεγάλοι. Στόμα μικρόν, φρεεὶ μηλωτὴν μὲ τρίγας μακράς, λευκὴν μὲ σημεῖα μαῦρα. Τὴν κεφαλὴν περιβάλλει ἐπιχαριτῶς λεπτὸν ὑφασμα λευκόν, καλύπτον καὶ τὸν λαιμὸν. Ἡ λευκὴ αὕτη ὀθόνη συναρμολογεῖται θαυμασίως πρὸς τὸ κάλλος τοῦ προσώπου. Ἀρίστη προσωπογραφία χρωματισμοῦ καλοῦ, διαφέροντος τοῦ συνήθους τεφροειδοῦς τοῦ Θεοτοκοπούλου».

Κατὰ τὸν Stirling, εἰς τὴν εἰκόνα «τῆς Διανομῆς τῶν ἱματίων τοῦ Χριστοῦ», τὴν εὐρισκόμενὴν εἰς τὴν μητρόπολιν τῆς πόλεως Τολεδου, ὁ Θεοτοκόπουλος ἐζωγράφισε ὡς μίαν τῶν τριῶν Μαρτιῶν τὴν θυγατέρα του «ἐὰν ἦτο ἀληθῶς θυγάτηρ του ἢ νέα τὴν ὅποιαν ἀπεικόνισε εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευομένην ζωγραφίαν». Ἐζωγραφήθη δὲ ὁ ἴδιος εἰς τὴν αὐτὴν εἰκόνα ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ ἑκατοντάρχου τοῦ φέροντος τὴν μαῦρην πανοπλίαν.

Ζυλογραφίαν τῆς εἰκόνας ταύτης «τῆς θυγατρὸς τοῦ Θεοτοκοπούλου» ἐδημοσίευσε καὶ ὁ Κοσ Paul Lefort, κατὰ τὸ 1876, εἰς τὴν ἱστορίαν του τῶν ζωγράφων³. Εἰς τὸ περὶ τοῦ ἡμετέρου Δομηνίου κεφάλαιον παραθέτει ἐκτὸς τῆς ἐν λόγῳ εἰκόνας, τὰς ζυλογραφίας τῆς Διανομῆς τῶν ἱματίων, τοῦ ἐνταφιασμοῦ τοῦ Οργασ, τοῦ ἀγίου Εὐγενίου, καὶ τῆς εἰκόνας τοῦ ζωγράφου τῆς δημοσιευθείσης εἰς τὸ ὑπ' ἀρ. 10 τεῦχος τῆς «Ἐστίας». Χαλκογραφίαν τῆς τελευταίας ταύτης εἰκόνας ἐδημοσίευσε καὶ ὁ Stirling, ἀναφέρον ὅτι τὸ πρωτότυπον εὐρίσκειτο τότε εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Λουβρου. Ἡ εἰκὼν αὕτη, ὡς εἶπομεν ἤδη, εὐρίσκειται σήμερον εἰς Σεβίλλην, ἀνήκει δὲ εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ δουκὸς τοῦ Montpensier, υἱοῦ τοῦ Λουδοβίκου Φιλίππου, εἰς τοῦ ὁποίου, ὡς φαίνεται, τὴν κατοχὴν περιῆλθε μετὰ τὴν εἰς Λουδίνον δημοπρασίαν. Εἰς τὴν πινακοθήκην τοῦ Sir John Stirling Maxwell ὑπάρχει ἄλλη προσωπογραφία τοῦ Θεοτοκοπούλου, ἔργον τοῦ ζωγράφου αὐτοῦ, περὶ τῆς ὁποίας ὁμως δὲν ἔχω λεπτομερείας. Εἰς δὲ τὴν Μαδρίτην εἶδα, εἰς συλλογὴν φίλου μου Ἰσπανοῦ καλλιτέχνου, εἰκόνα παριστώσαν τὸν Θεοτοκόπουλον εἰς γεροντικὴν ἡλικίαν καὶ ἀποδιδόμενην ἐπίσης εἰς τὸν ἴδιον.

¹ The Works of Sir W. Stirling Maxwell (6 τόμοι) London 1890. Τὸν τίτλον Sir ἀπέκτησεν ὁ συγγραφεὺς μετὰ τὸ 1848.

² A. Lavice. Revue des Musées d'Angleterre, catalogue raisonné des peintures et sculptures exposées dans les galeries publiques et particulières et dans les églises. Paris 1867. Σημειωτέον ὅτι εἰς τὸν γενικὸν τοῦτον κατάλογον δὲν ἀναφέρονται εἰκόνας τοῦ Θεοτοκοπούλου ὡς εὐρισκόμεναι εἰς ἄλλην τινὰ συλλογὴν ἐν Ἀγγλίᾳ.

³ Histoire des Peintres. École Espagnole. Greco chez Raynourd, Paris.

Ἄλλ' οὔτε εἰς τὴν προλαβοῦσαν μου διατριβὴν ἀνέλαβα, οὔτε τώρα ἀναλαμβάνω τὸ ἔργον τῆς πιστῆς καὶ λεπτομεροῦς καταγραφῆς ὄλων τῶν γνωστῶν εἰκόνων τοῦ Θεοτοκοπούλου, ἐντὸς ἢ ἐκτὸς τῆς Ἰσπανίας. Ἴσως ὑπάρχουν ἔργα του καὶ εἰς ἄλλας δημοσίας πινακοθήκας, παρεκτὸς ὧν ἀνέφερα. Ἐντὸς τῆς Γαλλίας αὐτῆς, παρέλειψα νὰ σημειώσω ὅτι καὶ τὸ μουσεῖον τῆς πόλεως Avignon περιέχει εἰκόνα του, παριστώσαν τὸν ἅγιον Δομηνικὸν παραλαμβάνοντα ἐκ τῶν χειρῶν τῆς Θεοτόκου τὸ κομβολόγιον¹. Ἡ Παναγία κάθηται ἐντὸς νέφους μεταξύ δύο ἀγγέλων, κρατοῦσα εἰς τὴν ἀγκυλὴν τὸ τέκνον τῆς. Δεξιόθεν εἰκονίζονται γονυπετεῖς ὁ ἅγιος Ἀντώνιος καὶ ὁ ἅγιος Φραγκίσκος, ἀριστερόθεν δὲ ἡ ἐκ Σιέννης Ἁγία Αἰκατερίνη.

Ἡ ἐξακριβωσις τῶν εἰς δημοσία μουσεῖα περιεχομένων εἶναι σχετικῶς εὐκόλος. Πολὺ δυσκολωτέρα ἢ καταγραφή τῶν εἰς ἰδιωτικὰς συλλογὰς, αἱ ὁποῖαι ἄλλως διασκορπίζονται ἐνίστε διὰ τῆς δημοπρασίας, καθὼς καὶ ἡ τοῦ βασιλέως Λουδοβίκου Φιλίππου. Οὕτω, τὴν 25 τοῦ λήξαντος Ἀπριλίου ἐπωλήθη εἰς τὸ δημοπρατήριον τῶν Παρισίων (hotel Drouot) εἰκὼν τοῦ Θεοτοκοπούλου ἀνήκουσα εἰς τοὺς κληρονόμους τοῦ διασῆμου Γάλλου ζωγράφου Millet. Παριστᾷ ἐπίσκοπον καθολικόν, καθήμενον ἐνώπιον τραπέζης σκεπασμένης μὲ τάπητα ἐκ βελούδου κοκκίνου. Ὁ ἐπίσκοπος ἀνυψοῖ εὐλαβῶς τὸ βλέμμα πρὸς ἄγαλμα τῆς Παναγίας λευκὸν ἐπὶ τοῦ τοίχου, εἰς τ' ἀριστερά του, ὡς ἐπικαλούμενος τὴν ἔμπνευσίν της προτοῦ ἀρχίστη, ἢ ἐξακολουθήσῃ νὰ γράφῃ. Κατὰ τὸν κατάλογον τῆς δημοπρασίας, ὁ Millet ἐξετίμα μεγάλως τὴν εἰκόνα. Ἐκρέματο πλησίον τῆς κλίνης του, κατὰ δὲ τὴν τελευταίαν του ἀσθένειαν ἔλεγε πρὸς φίλον του: «Ἴδου εἰκὼν τῆς ὁποίας» ὁ ζωγράφος μόλις εἶναι γνωστὸς ἐδῶ. Καὶ ὁμως» ὀλίγας ζωγραφίας γνωρίζω τὰς ὁποίας νὰ ἐκτιμῶ» — δὲν λέγω περισσότερον, ἀλλὰ— ὅσον αὐτὴν. Ὁ» δυναθεὶς νὰ ζωγραφίσῃ ἔργον τοιοῦτο ἦτο ἄνθρωπος» μετὰ μεγάλης ἀξίας».

Ὁ ἔπαινος τοῦ Millet ἐπισφραγίζει ὅσα παρ' ἄλλων κριτῶν ἀνέφερα ἤδη περὶ Θεοτοκοπούλου. Καὶ ὁ Κοσ Paul Lefort, εἰς τὸ πέρυσι ἐκδοθὲν σύγγραμμα του², ἐξ ἴσου εὐφρόμως ἀποφαινεται περὶ αὐτοῦ. «Καίτοι ἄνιστος, ἐπιλέγει, ἦτο ἀναντιρρήτως» εἰς τῶν μᾶλλον ἀξιοσημειώτων νεωτεριστῶν μετὰ τῶν ὄλων τῶν ζωγράφων. . . Ἀλλόκοτος ἐνίστε,» ἐξήσκησεν ὁμως μεγάλην ἐπίδρασιν ἐν Ἰσπανίᾳ,» ἐγκαινιάσας σχολὴν ζωγραφικῆς χαρακτηριζομένην ἐκ βαθυτάτου θρησκευτικοῦ αἰσθήματος συνδυαζομένου μὲ ἄκραν τῆς πραγματικότητος ἀπεικόνισιν. Ὁ ξένος οὗτος δικαιοῦται νὰ συγκαταριθμηθῇ μεταξύ τῶν ἐξοχωτέρων καλλιτεχνῶν τῆς Ἰσπανίας».

¹ Ὡς γνωστὸν, ὁ ἅγιος Δομηνικὸς εἰσῆγαγεν εἰς τὴν Καθολικὴν ἐκκλησίαν τὴν institution du rosaire, τὴν ᾗσιν δηλαδὴ τοῦ Κομβολογίου ὡς μέσον προσευχῆς πρὸς ὄψαν τῆς Παναγίας. Ὁ προσευχόμενος ὀφείλει ν' ἀπαγγεῖλῃ κατὰ δεκαπέντε δεκάδας τὸ «χαῖρε κεχαριτωμένη», προτάσων ἐκάστης δεκάδας τὸ «Πάτερ ἡμῶν».

² La Peinture Espagnole. Quantin, Paris.

Καὶ ὁ *Théophile Gautier*, ἐνῶ ἐξ ἐνός τὸν ἀποκαλεῖ ἀλλόκοτον καὶ ἰδιότροπον, τὸν ἀνακηρύττει ἐξ ἄλλου μέγαν ζωγράφον, ἀνευρίσκων πολλὴν ὁμοιότητα μεταξύ τῶν καλλιτέρων εἰκόνων τῆς δευτέρας του περιόδου καὶ τῶν ρομαντικῶν ζωγραφιῶν τοῦ *Delacroix*¹. « Ἡ ἐλαττωματικὴ του » ἐνεργητικότης, ἐπιλέγει, ἡ νοσώδης δύναμις του, » μαρτυροῦν τὴν δεινότητα τοῦ καλλιτέχνου ἢ καὶ » τὴν ἔξυγον τοῦ παράφρονος εὐφυῖαν. Ὀλίγα εἰ- » κόνες μὲ ἐφείλκυσαν ὅσον αἱ ἰδικαὶ του, διότι καὶ » εἰς τὰς χειροτέρας ὑπάρχει τι τὸ ἀπροσδόκητον, » τὸ ὑπερβῆκον τὰ ὅρια τοῦ δυνατοῦ, εἰς τρόπον, » ὥστε ἐνώπιον αὐτῶν ἐξίσταται τις καὶ τρέπεται » εἰς ρευθασμούς² ».

Τὸ ἀλλόκοτον τοῦτο καὶ ἰδιότροπον τοῦ Θεοτοκοπούλου, ἡ ἀνισότης τῶν ἔργων του, ἡ διττὴ φάσις τῆς ἰδιοφυΐας του, καθιστοῦν ἐπιθυμητοτέραν ἔτι τὴν ἀνεύρεσιν εἰδήσεων περὶ τῶν τῆς ζωῆς του. Ἡ βιογραφία του ἠδύνατο νὰ ἐπεξηγήσῃ τὴν ψυχολογικὴν, οὕτως εἰπεῖν, ἐξέλιξιν τῆς τέχνης του καὶ νὰ ἐπιχύσῃ φῶς εἰς τὸ μυστήριον τῶν ἰδιοτροπιῶν του. Ἄλλ' ὡς ἀνέφερα ἤδη, ὀλίγιστα περὶ αὐτοῦ γνωρίζομεν³, ἡ δὲ λεγομένη εἰκὼν τῆς θυγατρὸς του οὐδὲν εἰς τὰ ὀλίγα ταῦτα προσθέτει. Ὡς εἶδομεν, ὁ *Stirling* οὐδόλως παραδέχεται ὡς βέβαιον ὅτι ἡ εἰκὼν παριστᾷ ἀληθῶς τὴν θυγατέρα τοῦ ζωγράφου. Ἴσως ἔχεται ἀληθείας ἡ περὶ τούτου παράδοσις. Πιθανώτατον ὅτι ὁ εὐειδὴς καλλιτέχνης εἶχε θυγατέρα ὠραίαν καὶ ὅτι τὴν μετεχειρίζετο ὡς πρότυπον. Ἄλλ' οὐδεὶς τῶν γραψάντων περὶ αὐτοῦ συγχρόνων Ἰσπανῶν ἀναφέρει τι περὶ θυγατρὸς του, καθόσον γνωρίζω· παρόμοιοι δὲ ἀδέσποτοι παραδόσεις ὑπάρχουν καὶ δι' ἄλλων ζωγράφων τὰ πρότυπα⁴. Εἰς τὰ ἀρχεῖα τοῦ Τολέδου κρύπτονται ἴσως αἱ ζητούμεναι περὶ τοῦ βίου του πληροφορίαι, μέχρις οὗ ἔλθῃ ἡ ὥρα τῆς ἀναδιφύσεώς των. Ἐνδέχεται ἡ ὥρα αὕτη νὰ μὴ βραδύνη, καθόσον ἐκ διαφόρων σημείων φαίνεται ὅτι ἡ προσοχὴ τῶν ἐρασιτεχνῶν ἤρριψε στρεφόμενη πρὸς τὸν μέχρι τοῦδε ἄγνωστον σχεδὸν ἐκτός τῆς Ἰσπανίας ζωγράφον τοῦτον. Πλήρη σκεδὴ περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων του μονογραφία ἤθελε βεβαίως συντελέσει πρὸς ἐξάπλωσιν τῆς φήμης του. Εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο ἐὰν τὴν συγγραφήν τῆς ἀνελάμβανε συμπατριώτης τοῦ Ἑλλήνος καλλιτέχνου!

Μετὰ πολλῆς εὐχαριστήσεως μανθάνω ἐκ τοῦ

¹ Τὴν παραβολὴν ταύτην εἶδομεν ὅτι παραδέχεται καὶ ὁ *Laudrin*, χωρὶς ὅμως νὰ μνημονεύῃ τὸν *Théophile Gautier*.

² *Voyage en Espagne*. Ἴδε σελ. 43 καὶ 189.

³ Γνωρίζομεν μόνον ὅτι ἐξῆλ μεγалоπρεπῶς καὶ ἐδαπάνα ἀπειδῶς ὅσα ἐκ τῆς τέχνης του ἐκέρδιζε. Λέγεται ὅτι εἶχε εἰς τὸν οἶκον του μουσικοὺς μισθοτούς διὰ νὰ τὸν διασκεδάζουσαν παίζοντες ἐνῶ ἐγεύετο. Ἀποτέλεσμα τῆς σπατάλης του ἦτο ὅτι ἀποθνήσκων ἀφῆκε εἰς τοὺς κληρονόμους του ὡς μόνην περιουσίαν διακοσίαις ἀτελείωτους εἰκόνας του. Ἴδε *Lefort*, *Histoire des Peintres*.

⁴ Εἰς ὅσα περὶ τοῦ υἱοῦ του *Μανουήλ* ἀναφέρω, ὀφείλω νὰ προσθέσω ὅτι σώζονται ὀλίγα εἰκόνες ἀντιγραφεῖσαι ὑπ' αὐτοῦ, μαρτυροῦνται ὅτι ἐδιδάχθη καὶ τὴν ζωγραφικὴν ὄχι ὅμως νομίζω οὐδεμίαν πρωτότυπος εἰκὼν του.

« Ἀσπεως » ὅτι ὁ ἡμέτερος Κος Σκουλούδης εἶναι κάτοχος εἰκόνας τοῦ Θεοτοκοπούλου. Ὑπάρχει τοῦλάχιστον μία εἰκὼν του εἰς τὴν πατρίδα του!

Κατὰ παραδρομὴν, μὴ διορθωθείσαν ἐγκαίρως, ἐτυπώθη εἰς τὴν προλαβοῦσαν μου διατριβὴν τὸ ὄνομα τοῦ *Τισιανού* ἀντὶ τοῦ *Βελάσκις*, ὡς μεταχειριζομένου καὶ ἐκείνου πέντε μόνον χρώματα περὶ τὸ τέλος τοῦ βίου του. Ὁ *Velasquez* ἦτο τρόπον τινὰ ἔργονος τοῦ Θεοτοκοπούλου, καθὼς χρηματίσας μαθητὴς ἐνός τῶν μαθητῶν του, τοῦ *Luis Tristan*.

Πρὸ ὀλίγων μόνον ἡμερῶν περιήλθεν εἰς γνῶσιν μου ἡ εἰς τὸ ἐφτερινὸν ἡμερολόγιον τοῦ Κου Σκόκου καταχωρηθεῖσα διατριβὴ τοῦ Κου Γ. Μαυρογιάννη περὶ τοῦ Θεοτοκοπούλου καὶ δύο ἄλλων ὁμοτέχνων του. Ἄλλως θὰ παρέπεμπα εἰς αὐτὴν ἀντὶ νὰ ἐπαναλάβω ὅσα ἐκ τῶν αὐτῶν πηγῶν καὶ οἱ δύο ἠρύσθημεν. Ἐλπίζω ὁ ἀρμοδιώτατος πρὸς ταῦτα Κος Μαυρογιάννης νὰ συνεχίσῃ τὸ ἔργον, μεταδίδων εἰς ἡμᾶς πληροφορίας καὶ περὶ τῶν ἄλλων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης Ἑλλήνων καλλιτεχνῶν. Παρεκτός τῶν εἰς Ἰταλίαν διαβιωσάντων, μνημονεύεται καὶ ἄλλος Ἑλληὴν ζωγράφος ἐργασθεὶς ὡς ὁ Θεοτοκόπουλος εἰς Ἰσπανίαν, ἀλλ' οὔτε τὴν ἀξίαν ἐκείνου ἔχων, οὔτε τὴν δόξαν του ἀποκτήσας. Ὡνομάζετο Πέτρος Σεραφεῖμ—*Pedro Serafin*¹— ἐπελέγετο δὲ καὶ αὐτὸς Ἑλληὴν = *el Griego*. Κατόκει εἰς Βαρκελώνην ὅπου ἐξήσκει τὴν τέχνην του. Κατὰ τὸ 1563 ἀνέλαβε διὰ συμβολαίου τὴν διὰ ζωγραφιῶν διακόσμησιν τῶν θυρῶν τοῦ ὄργάνου εἰς τὴν μητρόπολιν τῆς πόλεως Ταρραγόνης. Καὶ ἐξῶθεν μὲν, ὅτε δηλαδὴ ἦσαν κλεισταὶ αἱ θύραι τοῦ ὄργάνου, παρέστησε τὸν Εὐαγγελισμόν. — ἔσωθεν δέ, ὅτε ἠνοίγοντο αἱ θύραι, ἐπὶ μὲν τοῦ ἐνός φύλλου ἐφάνετο ἡ ἀνάστασις, ἐπὶ δὲ τοῦ ἄλλου ἡ γέννησις τοῦ Χριστοῦ. Ἄνωθεν τοῦ ὄργάνου ἦσαν ζωγραφισμένα: ἡ Πίστις, ἡ Ἐλπίς καὶ ἡ Ἀγάπη, πρὸς δὲ ἡ Θεοτόκος, ἡ ἁγία Θέκλα καὶ ἡ ἁγία Αἰκατερίνη. Ἄλλας εἰκόνας τοῦ ζωγράφου τούτου δὲν ἀναφέρει ὁ *Bermudez*, ἀλλ' οὔτε περὶ τῆς καταγωγῆς του λέγει τι.

Ὁ *Bermudez* μνημονεύει καὶ ἄλλον Ἑλληνα, σύγχρονον τοῦ Σεραφεῖμ, τὸν Νικόλαον *de la Torre*. Μετεσκεύασε ἄρα γε οὗτος τὸ ὄνομά του ἐπὶ τὸ ἰσπανικώτερον, ἢ κατήγετο ἐκ φράγκων; ὅπως δὴ ποτε, ἀναφέρεται ὡς Ἑλληὴν ἐκ Κρήτης. Ἐπηγγέλλετο τὸν καλλιγράφον καὶ κοσμηματογράφον, ὡς τοιοῦτος δὲ παρελήθη κατὰ τὸ 1572 ὑπὸ Φιλίππου τοῦ Β' εἰς τὸ Ἑσχοριάλ, πρὸς ἀντιγραφὴν Ἑλληνικῶν χειρογράφων. Κατὰ τὸ 1574 τῷ ἐδόθη ἡ ἄδεια νὰ διαμῆνῃ εἰς Σεγοβίαν, πατρίδα τῆς συζύγου του ἀσθενούσης, ἐξακολουθῶν ἐκεῖ τὴν ἐργασίαν του. Τὸ δὲ 1579 ἐπέστρεψεν ἐπ' ἄδειαν εἰς τὴν πατρίδα του πρὸς ἐκκαθάρισιν καὶ περιλαβὴν τῆς περιουσίας του. Ἐπανελθὼν εἰς τὸ Ἑσχοριάλ διέμεινε εἰς Ἰσπανίαν μέχρι τοῦ 1612, ὁπότε μετηνάστευσεν εἰς Νεάπολιν.

Δ. ΒΙΚΕΛΑΣ

¹ Ἴδε τὸ λεξικὸν τοῦ *Bermudez*.